

ԲՈՐԶԱԼՈՒՒ ԳԱԻԱՌ

Ն. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Յ Ռ Ռ Ջ Ռ Ր Ր Ն

Յկաս առնելով, որ նոր շինուած Թիֆլիս-կարսեան երկաթուղին շատ շուտով ոչնչացնելու է ազգագրութեան վերաբերեալ բանգագին նիւթերը նաեւ Լօռու, որ դեռ ապրում էր իւր նահապետական կեանքով, եւ շատեցի կարելոյն չափ շուտ գրի առնելու դրանց, ուստի եւ անցեալ եւ նախանցեալ ամիսները նանապարհորդեցի այս կողմերում, եղայ Բորչալուի գաւառի բոլոր հայաբնակ գիւղերը, բացի Ծալկայից, որի միջով միայն մի երկու ուղղութեամբ անցայ, որովհետեւ այս սեղի հայ ժողովուրդները կարնի գաղթականներ լինելով՝ ազգագրական տեսակէտից չեն տարբերուում Զաւախի բնակիչներից, որ նոյն սեղից եկած միեւնոյն ժողովուրդներն են, որոնց վերաբերեալ նիւթերը եւ արդէն գրի եմ առել եւ հրատարակել «Զաւախ» խորագրով: Իմ բուն նպատակը եղել է ուսումնասիրել Լօռու բնիկներին, ուստի եւ թէ՛ նանապարհորդութեան միջոցին եւ թէ՛ յետոյ եւ բաւականաչափ մնացել եմ բնիկ ժողովուրդներ ունեցող գիւղերում եւ մասնաւոր Յձու (Ուզունյար), որ Լօռու մայրաքաղաքը կարող էր համարուել:

Իմ անձնական դիտողութիւններն ու հաւաքած նիւթերը վերաստուգել եւ լրացել եմ թէ՛ անթիւք եւ թէ՛ տպուած գրութիւններով, որ կարողացել եմ գտնել: Առաջիններից նշանաւոր են. 1) Միք յայնի պատմաբան պ. Աղիսանդր Երիցեանի Բորչալուին վերաբերեալ ժամանակագրական տեղեկութիւնները, ռուսերէն լեզուով. 2) Նոյնպէս իւր բազմաթիւ հետազոտութիւններով յայնի պ. Ս. Ջելինսկու Բորչալուի գաւառի Լօռու քաղաքի արեւմտական գիւղացիների տեսական դրութեան մասին նիւթեր, ռուսերէն լեզուով. 3) Վաղամեռիկ Եղիսէ Երզնկեանի (հաղբասեցի) հաւաքած ժողովրդական բանաստեղծութիւնները, որ արժանապատիւ Եզնիկ Բահանայ Երզնկեանը հանեց ինձ յանձնել, եւ 4) Ուսումնական քուակազմներին Ուզունյար գիւղում ուսուցիչ, իսկ այժմ նոյն գիւղում խանութպան պ. Գեորգ Խարապեանի «Մի

սարի գիւղում կամ վարժապետի յիշատակարանը՝ խորագրով գիւղական անցքերի բաւական ստուար օրագրութիւնը, որից եւ քաղեցի զուս ազգագրական նիւթերը:

Յայտնելով իմ խորին շնորհակալութիւնս վերոյիշեալ յարգելի անձնաւորութիւններին, ինչպէս եւ իմ յօնացի առակներնին, քանաններին, քանուսերներին եւ այն բոլոր անձինքներին, որոնք մի որեւէ կերպ նպաստեցին ինձ իմ համապարհօրդութեանս միջոցին, եւ կամենում եմ յիշել այստեղ նաեւ ինձ յայտնի այն բոլոր, արդէն լոյս տեսած աշխատութիւններն ու յրագրական փոքր ի շուտ նշանաւոր յօդուածները, որոնք վերաբերում են Ռուսլանի գաւառին եւ որոնցից, սակաւ բացառութեամբ, եւ օգտուել եմ: Այս ցուցակը քերեւս օգտակար լինի այն անձներին, որոնց հետաքրքրութիւնը չի կարողանալ յազուրդ ստանալ ներկայ աշխատութիւնիցս: Ինչ վերաբերում է պատմական տեսութեան աղբիւրներին, եւ զանց եմ առնում վերստին յիշելու այստեղ, որովհետեւ Ռուսլանի գաւառին վերաբերեալ յատուկ գրուած չկայ. այլ զանազան տեղեկութիւններ, սաստիկ խառն կերպով ցրուած հայ եւ վրաց գրեթէ բոլոր մասնագիրներին մէջ, եւ ամիսների ընթացքում քերքեցի սրանցից շատերը եւ ուսնից ինչ գրեալ, յիշատակեցի իւր տեղում:

Իննիներեան. Ստորագրութիւն Հին Հայաստանաց. Վենետիկ 1822.

Ս. Քալալեան. Ճանապարհօրդութիւն ի Մեծն Հայաստան. ա. եւ բ. հատ. Թիֆլիս 1842 եւ 1850.

Կիրակոսեան. Հին Իգանացիք. Մեղու Հայաստանի 1858.

Կիրակոսեան. Գաւառական հանելուկի վրայ. Մեղու Հայաստանի 1860 № 3 եւ 4.

Թ. Բէկ Երզնկեանց. Նկարագրութիւն Սանահնի. Մեղու Հայաստանի 1860 № 1, 2, 3.

Հրովարտակ երեք քաղաւորաց. Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, Հաղբաթի վանքի մասին: Մեղու Հայաստանի 1860 № 10.

Ա. Ն. Գուգարաց աշխարհ. Փորձ. Ա. սարի № 2.

Բժ. Գ. Քոչարեան. Լոռու գիւղական կեանքից պատկերներ, Փորձ.

Ք. Ճանապարհօրդական յիշատակարան. Երձուգանք. 1884 թ. № 42, 43, եւ 1885 թ. № 2 եւ 3.

Երզնկեան Թոստոմ բէգ. Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբաթայ (գրաբառ). Վաղարշապատ 1886.

Վրէն Տաւրացի. Ժողովրդական աղօթքների մասին. Նոր-Պար 1887 № 123 - 127.

Լոռու գաւառի գիւղացիների տնտեսական վիճակը, Նոր-Պար, 1890 № 182.

Աղապեան. Թիֆլիսից Ջալալ-օղլի. Նոր. Դար. 1892 № 2
101-108.

Վ. Մեմբաբեան. Բորչալու գաւառի ազգաբնակչութեան ճնշ-
սական դրութիւնը. Տարազ 1893 թ. 247.

Ն. Քարամյան. Ծալկա. Երեւոյ գաղթական հայ գիւղացիների
երգանուի. Արծազանի. 1894 Ձ Ձ 89, 90, 91, 92, 100.

Յ. Թումանյան, Բոչայլու, Հոփզոն, ցրական հանդես. 1894.

Վիճակագրական տեղեկություններ ԼՂՀ-ում. Արմավիր 1995 № 24

Ի. Յարութիւնեան, Սանահին, Ազգագրական Հանդես, գիրք Կ.

Գ. Բ. Երզնկեան, Լոռեցոց հարսանիք. Ազգագրական Հանդես,

9. qhrf.

ՆՈՒՆ. Կայտան բերդ եւ Կայենոյ ձոր. անդ.

Տեղացի. Բարձրագույն ու Գրիգորի վանքի, Արաբ 1897. զիւր 6.

ՆՃ. Գ. Տ. Գ. Զափարիա սպասապարհի սուրբ. (կեղծ է), Արձա-
գան 1897 № 7±.

Քիւս ա. ք. Աղանեան. Հից Գորից, հնախօսական ուղեւորու-
թիւն, լուսալ 1900 Ձ 1 եւ 2. եւ 1901 Ձ 2.

Բ. ՅԱՐՈՍԻՒՆԵԱՆԻ, Իմ օրագիրը. Լուսնայ 1901 № 1.

Ե. Ս. Սահակյանի եւ Հաղբաս վանքերը, Արարատ 1901 № 8, 9

Գ. Ե. ՏՈՒՏԿՈՐՈՒՆ գերեզմանը. Արձագանք 1894 № 143.

Գ. Ե. Ճնոց եւ Կարծօն բերդերը. Մոնազանի 1894 № 85

Муромцевъ. Грузія и Арменія. часть II. Спб. 1848.

Абихъ. О кристаллическомъ графитѣ въ триапетскихъ юрлахъ,
въ Зап. Кавк. Отд. Имп. Русс. Геогр. Общ. Кн. X. вып.
3-ий 1879.

Гриммъ: Памятники христіанской архитектуры въ Грузіи
и Арменіи. Спб. 1866.

Госсеіани, Путевыя замѣтки отъ Тифлиса до Ахталы.
Тифлисъ.

А. Ерицовъ. Монастырь Ахлатъ. Кавказская Старина
1872 г. № 2 и 3.

А. Ерицовъ. Монастырь Ахтала Кавказская Старина
1872 № 1.

Баградзе. Рассказъ о древнихъ памятникахъ христіанства.
 Տպւած է նախ „Акты Археотрофической коммисіи“ V և VI
 հատորներում և շտոպ „Записки Общества Любителей Кавказской
 Археологии“ № 9, Тифлисъ 1875 ՝.

А. Ерицовъ. Экономическій бытъ государственныхъ крестьянъ Борчалинскаго уѣзда, Тифлисской губерніи. Тифлисъ 1889 г.

Кондаковъ. Опись памятниковъ древности въ некоторыхъ храмахъ и монастыряхъ Грузіи. Спб. 1890.

А. М. Арутюнскій—Долгорукій, В. П. Бочкаревъ и Р. И. Даниловичъ. Районъ Тифлиско-Кареско-Эриванской желѣзной дороги въ экономическомъ и коммерческомъ отношеніяхъ. Изданіе Закавказской желѣзной дороги. Тифлисъ. 1897 г.

Кондратенко. Сборникъ статистическихъ данныхъ о земледѣльннхъ и способахъ хозяйства въ пяти губерніяхъ Закавказскаго края. Изд. Закавказскимъ статистическимъ комитетомъ. Тифлисъ 1899.

Mém. de l'Acad. des sciences de S. Petersb. VII série, t. VI. № 6. p. 1—46. Յ. Ղրեմյան և Վահանի ճիւղաւորները:

Description géographique de la Géorgie, par le tsarévitch Wakhoutch. trad. par Brosset, S. Petersb.

Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle. traduite par M. Brosset. S. Petersb. 1849—1858 5 հատոր.

Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. C. par M. Brosset. 1851.

De Morgan. Mission scientifique au Caucase*). Paris 1890

*) Զարուհեկելով որոնել պարբերական հրատարակութիւնների մէջ բարձրագոյն վերաբերեալ յօդուածներ, գտածներս կը յիշատակեմ աշխատութեանս վերջում:

Ա. ՄԱՍՆ
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ա.
ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ռոջալուի գաւառն իբր մի առանձին վարչական միութիւն կազմուեց 1880 թուին Թիֆլիսի գաւառից: Սրա մէջ մտան Բորջալուի հարթութիւնն և Լօռի ու Թրիալէթ լեռնային գաւառակները, կամ հայկական հին բաժանմամբ՝ Գուգարաց աշխարհի Չորափոր (Գրեղ գետի հովիտը, իւր Սևորդեաց (Սաղուձոր) և Կայենոյ ձորերով). Ծորփոր (Սոմխէթը և Բորջալուն), Տաշիրը (Լօռի), Թուղը (Թրիալէթ), Բաղափոր (Բոլնիսի ձոր) և Գմանեաց աշխարհ (Գմանիս) գաւառակները:

Ամբողջ գաւառը կոչուել է իւր մի մասի՝ Բորջալուի հարթութեան անունով, իսկ սա, որ հայերից Ծորփոր, իսկ վրացիներից Սոմխէթ էր կոչուում, վերակոչուել է Բորջալու այն թուրք ցեղի անունով, որ ձաՀ-Սբասը վերաբնակեցրել է այստեղ, (1603 թ.) ինչպէս պատմում է վրաց թագաւորազն աշխարհազիր Վախուշտը *):

Այս գաւառը տարածւում է հիւսիսային լայնութեան 41°48' ու 40°46' և արևելեան երկարութեան 61°26' ու

*) Description géographique de la Géogie, par le tsarévitch Wakhoucht. trad. par M. Brosset p.

62°47' միջև, բռնելով 111₉₈, քառ. մղոն, կամ 5,417₂ ք. վերստ, և կամ մօտ 56±472 դեսիատին տարածութիւն:

Պատկանելով Թիֆլիսի նահանգին, նա ընկնում է նրա Հարաւ-արեւելեան մասում և նրա Գորու և Սղնախի գաւառ-ներէց յետոյ ամենամեծ գաւառն է իւր տարածութեամբ:

Սահմանները. — Ամենահիւսիսային սահմանային կէտը կազմում է Ջամ-ջամ (41°48' Հ.) լեռը, որ պատկանում է Թրիա-լէթու կամ Արջեանու լեռնաշղթային: Իսկ վերջինս կազմում է այս գաւառի հիւսիսային, բնական սահմանը: Այս դէժը Ջամ-ջամ լեռից փոքր ինչ Հարաւ Թեքուելով՝ ուղղւում է Համարեա 41°45' գուգահեռականի ուղղութեամբ, բաժանելով Բորջալուի գաւառը Գորու գաւառից: Այսպիսով այս սահմանը 33 վերստայաի ձգուելով մինչև Մզիս Յիւլիբի (7390 ֆ.) լեռան մօտերը, Թեքում է դէպի Հարաւ, ուղղակի այն տեղը, ուր Բորջալուի, Գորու և Թիֆլիսի գաւառներն ընդհարում են միմեանց: Արեւելեան սահմանն այսպիսով սկսւում է Մզիս Յիւլիբի լեռից, ուղղւում նախ դէպի Հարաւ, ապա՝ Թեքուելով դէպի արեւելք, և կտրելով Ալգետ գետն ու Դեղին լեռը (5976'), Եալլօ (6409'), Գեյլիւզադ, Խալէկ (6022') լեռների վրայով Հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ Հասնում է մինչև զերմանացիների Ալէքսանդրոհիֆ գաղութը ու յետոյ արդէն դառնում է դէպի արեւելա-Հարաւ, և կրկին արեւելք՝ Կուրի վտակ՝ Խըրամ գետի ուղղութեամբ: Այստեղ սահմանն անցնում է Խրամի նեղ ու խոր ձորով և Արխու գիւղից ոչ Հեռու, Համարեա 62°22' ա. երկ. ուղղւում է դէպի հիւսիս-արեւելք, երկրորդ անգամ կտրում Ալգետ գետը և գաւառի Հարթ մասով ու Եաղլուջա լեռնաշղթայով Հասնում է մինչև Կուր գետը: Գնալով Ղարալագի դաշտավայրի և Կուրի Հոսանքի ուղղութեամբ, այս արեւելեան սահմանն երրորդ անգամ կտրում է Ալգետը, նրա Կուրի Հետ խառնուելու տեղում, անցնելով Խրամի վրայի Կարմիր կամրջով գաւառի լեռնային մասը, հիւսիս արեւելքից դէպի Հարաւ-արեւմուտք: Ապա կտրում է Պովերի-Թալա, Սալերկա-Թալա, Դոնդար, Ջիշ-Թափա, Մարգաքար (7379'), Զաթին-դաղ լեռները, միջանի պտոյտներ է անում և Հասնում

գաւառի հարաւային վերջին կէտին՝ Ծակ-քար լեռան, որի մօտ գտնուում է խալար բարձր գագաթը, որ հասնում է մինչև 9918' բարձրութեան: Խրամը Կուրի մէջ թափուելու տեղից գաւառիս սահմանն այլ ևս չի շփուում Թիֆլիսի նահանգին, այլ Գանձակի նահանգի Ղաղախի գաւառին: Ծակ-Քարից արդէն սկսւում է գաւառիս արեւմտեան սահմանը, որ բաժանում է Բորչալուի գաւառը Երևանեան նահանգի Աղէքսանդրապոլու գաւառից: Այս սահմանը հարաւից դէպի հարաւ-արեւմուտք տարածուելով՝ Քեօմաղաղ լեռան վերայով ուղղւում է դէպի Սիսի-Մադանի պղնձահանքը (4120'), կտրում է Գերեզ գետը, Քարհանք (7328'), Բոլովալ (9184') լեռներով ձգւում է Զուրուխու և Աղլախանու լեռների ուղղութեամբ և Աղլախան լեռան գագաթից ուղղակի դառնում է դէպի հիւսիս և լիտոյ հիւսիս-արեւմուտք: Այստեղ նա ուղղւում է դէպի Մոկրիա կամ Ղարաաղաջ լեռների զլխաւոր շղթան, և Ախալքալաքի գաւառի սահմանից ոչ հեռու, Լէկլի-դաղ լեռան (10491') մօտ համարեա ուղիղ գծով բարձրանում է հարաւից հիւսիս: Անցնելով Ախալքալաքի գաւառի Թափարաւան լրճից 3-4 վերստ և Պիկէտ լեռան ու Թիքմա-տաշ սիւնի վրայով, այս սահմանը համարեա ուղիղ անկիւնով ուղղւում է գաւառի ամենա-արեւմտեան կէտին, Սամսար լեռան (10777'), կտրում Ղարադուզէ, Ջաւ-Նաբաթ (9611'), Տաւ-Գոթելի (9211') լեռները և Գորու գաւառի ուղղութեամբ անցնում նախ հիւսիս-արեւմուտք, լիտոյ հիւսիս-արեւելք և հասնում Ջամջամ լեռան, այն կէտին, որտեղից մենք սկսեցինք զձեռն սահմանը:

Այսպիսով Բորչալուի գաւառի մեծ մասը շրջապատուած է բնական սահմաններով, կամ կից լեռնաշղթաներով, կամ սրբանց փոքրիշատէ՝ բարձր ճիւղերով, մօտ 365 վերստ տարածութեամբ. և միայն հիւսիսային և արեւելեան սահմանների մի մասն է իջնում հարթութեան վրայ և ձգւում Կուրի և նրա վտակ խրամի հոսանքի ուղղութեամբ մօտ 85 վերստ, և բլրոտ հարթութեան վրայով խրամ և Կուր գետերի միջև մօտ 30 վերստ: Այսպիսով Բորչալուի գաւառի սահմանային գիծը,

որ հասնում է մինչև 480 վերստի, ընդհարում է հիւսիսից՝ Գորու (մօտ 55 վ.), արևելքից՝ Թիֆլիսի (մօտ 145 վ.) և Ղազախի (մօտ 100 վ.), հարաւից և հարաւ-արեւմուտքից՝ Ադէք-սանդրապօլի (մօտ 100 վ.) և արեւմուտքից՝ Ախալքալաքի (մօտ 80 վ.) և Գորու գաւառների հետ:

Լեռներ. Բորչալուի գաւառն երեք կողմից լեռներով շրջապատուած բարձրաւանդակ է, որի միջին մասը մի քանի ուղղութեամբ կտրտուած է շրջապատող լեռների ճիւղաւորութիւններով: Միայն հիւսիս արեւմտեան մասը, որ կոչւում է Բորչալի, սաստիկ տարբերում է միւս մասերից, կազմելով Ղաբայաղի հարթութեան շարունակութիւնը, որից նա բաժանւում է Կուր գետով:

Այս գաւառի հիւսիսային սահմանում տարածւում է Թըրիալէթի լեռները, որ ձգւում են բաւական երկար և կազմում խրամ և Կուր գետերի ջրաբաշխը: Այս լեռները ձգւում են Բորժոմի հովտից և կազմում փոքր Կովկասի արևելեան կէտը, իսկ արեւմտեանը կոչւում է Ախալցխա-Իմերէթեան լեռնաշղթայ: Թըրիալէթի լեռնաշղթան տարածուելով Փոցխով գետը Կուրի մէջ թափուելու տեղից մինչև Թիֆլիս քաղաքը, մօտ 133 վերստ երկարութեամբ, իւր ամենալայն մասերում հասնում է միայն 50 վերստի: Այս լեռների միջին բարձրութիւնը հասնում է մինչև 7800 ոտ, իսկ մի քանի դազաթներ 9300 ոտ. էլ անցնում են: Թըրիալէթի լեռների հիւսիսային լանջը, որ դէպի Գորի գաւառն է նայում, շատ զառիւկալ է, և ամբողջովին անտառապատ: Իսկ հարաւայինը, որ մտնում է Բորչալուի գաւառը, աւելի պակաս զառիւկալ է և անտառազուրկ: Թըրիալէթի լեռնային շրջանը սաստիկ ձգուած ձուածիրի ձև ունի, որ երեք կողմից շրջապատուած է Կուր գետով և որի մեծ շառաւիղի մի ծայրը մօտենում է Թիֆլիսին, իսկ միւսը Փոցխովի և Կուրի խառնարանին: Այս շրջանի կենտրոնական մասում բարձրանում է Արջեան լեռնաշղթան, որի ճիւղերը մօտակա մասերի հետ միասին կրում են Թըրիալէթ անունը: Արջեան լեռնաշղթան դէպի հիւսիս իջնում է շատ ուղղաձիգ լանջերով, իսկ դէպի հարաւ շատ թեք է: Այս մասը ցածրանում է դարատափերով, որոնք միմեանցից բաժանւում են լայն հովիտներով: Գրէթէ

այս բոլոր հովիտներն սկիզբն են առնում հարթ բարձրաւանդակի վրայ, ուր նրանց ափերն արդէն նկատուում են ցածր բարձրութիւններով: Բայց դէպի արեւելք զնալով, հովիտների յատակը սկսում է խորանալ և միքիչ էլ հեռու, նրանց ափերն բարձրանում են իրր առանձին նշանաւոր շղթաներ. սակայն և այնպէս՝ այս ափերի սուր ճիւղաւորութիւնների և շղթաների միջին բարձրութիւնն այնուամենայնիւ ցածր է մընում արեւմտեանից, — Թրիալէթի լեռների բարձր, հարաւային լանջից, որ կազմում է Ծալկայի բարձր սարահարթը, որի միջին բարձրութիւնը հասնում է 5000 ոտնաչափի:

Թրիալէթի լեռների հարաւային լանջն աւելի նեղ, բայց և աւելի քիչ զառկւայր է, քան հիւսիսայինը, ցանցաւ ընակութիւն ունի, բայց և ծածկուած է ընդարձակ արօտատեղիներով և լի է հրաբխային խոշոր քարերով: Հարաւային լանջի լայնութիւնը, որ նայում է Բորչալուի գաւառին, տատանւում է 30 մինչև 12 վերստի մէջ:

Երկրաբանական տեսակէտից, Թրիալէթի լեռնաշղթան, պ. Փիլիպպովի կարծիքով, *) շատ նման է Ախալցխա-Իմերէթեան լեռներին: Միւսնոյն երկրորդական և երրորդական նստուցքային կազմութիւններն են, որոնց վերին մասերը կտրտուած են և մասամբ ծածկուած պորփիրով, նմանաքարով (долеритъ) և նորաքոյն կազմութեան ուրիշ հրաբխային տեսակներով:

Երկրաբանների կարծիքով Ախալցխա-Իմերէթեան և Թրիալէթի լեռները մի ժամանակ կազմել են մի լեռնաշղթայ և երբ երրորդական կազմակերպութեան շրջանում վրացա-Իմերէթեան լեռնաշղթան բարձրացել է ուղղահայեաց դէպի Ախալցխա-Թրիալէթեան լեռնաշղթան՝ այս վերջինիս մէջ յառաջացրել է մի ճեղքուած — Բորժոմի հովիտը, որի միջով և դուրս է թափուել Ախալցխայի ծովը: Արևի աղաղեմիկոսն ենթադրում է, որ Թրիալէթի լեռների ամբողջ հիմքը կազմուած է հատա-

*) В. Н. Филипповъ. Топографическое описание Тифлисской губернии.

քարից (гранитъ), փալարախառն և քլորիտային թերթաքարից (слюдистые и хлоритовые сланцы) և գղձաքարերից (гнейсы), որոնք, սակայն, շատ քիչ են երես դուրս գալիս:

Նստուց քային կազմութիւնից ախտեղ պատահում են միայն կաւճային և երրորդական, նորարշալրշային նստուցներ: Երրորդական նստուցքի հաստութիւնը հասնում է 3000—3500 ոտնաչափի: Լեռների գլխաւոր զանգուածը կազմուած է հրաբխային հետեւեալ տեսակներից. լստաքար (трахитъ, trachyte), անտեզիտ (антезитъ), պորփիր (авгитовый порфиръ) և այլն, ինչպէս և զանազան տեսակի լուաներ:

61°53' միջէօրէականի մօտ, Արջեանու լեռնաշղթայից բաժանում է Ռեդենեան լեռնաշղթան, և տարածուելով դէպի հարաւ-արեւելք՝ մտնում է Թիֆլիսի գաւառի սահմանները: Այս լեռները մի ճիւղն ուղղուելով դէպի հարաւ-արեւմուտք, կրկին մտնում է Բորչալուի գաւառը: Այստեղ նրա թեք լանջերը, որ առաւելապէս ժայռոտ են և միայն Ալէքսանդրոհիլֆ դաղութի հանդէպ ծածկուած են բուսականութեամբ, կազմում են խրամ գետի այն խոր ձորը, որ ձգւում է մինչև Քուլագիրանի կամուրջը, ուր գետը ձորից դուրս է գալիս դաշտավայրը:

Թրիալէթի լեռներն արեւմտեան կողմից միանում են Յիւլէ-Ջուարի լեռնաշղթայի հետ, որ ձգւում է դաւառիս հիւսիս-արեւմտեան սահմանից դէպի հարաւ: Այս լեռնաշղթան գաւառիս հիւսիսային մասումը դէպի ներս տալիս է մի քանի ճիւղեր:

Այն տարածութիւնը, որ հիւսիսային կողմից շրջապատուած է Արջեանի լեռներով, արեւմտեան և մասամբ էլ հարաւային կողմից Յիւլէ-Ջուարի լեռնաշղթայով և արեւելքից՝ Ռեդենեան լեռներով ու խրամ գետի ժայռոտ ձորով, կազմում է Ծալկայի հարթութիւնը: Սա բոլորովին հարթ, համարեա ուղղանկիւն սարահարթ է, որ ունի 30 վերստ երկարութիւն, 10 վ. լայնութիւն և մօտ 340 ք. վերստ մակերեսութ: Նա կազմուած է նմանաքարի լուայից և բարձրանում է ծովի մակերեսից 5000 ոտ: Այս սարահարթը ցածրանալով դէպի ա-

րևելք, վերջանում է Հարթ մարդագետիններով Հարուստ բարձրա-
ւանդակով, որն ունի ուղղաձիգ իջնող լանջեր և կազմում է Դե-
ղին լեռան վերին մասը: Համարեա այս ամբողջ սարահարթը
ծածկուած է արտերով և մարդագետիններով: Կցիւս և Խրամ
դետի այտեղի ափերը ցածր են և միջոց են տալիս օդառե-
լու նրանց ջրերից ոռոգելու համար:

Յիւէ-Ջուարի լեռները, ու սահմանափակում են Խալկալի
Հարթութիւնն արեւմտեան կողմից, Հարաւ ուղղութեամբ ստա-
նում են Ղարա-աղաչ կամ Մոկրիւս լեռներ անունը: Այս լեռների
նշանաւոր գագաթներն են. Դաւաղրան (9254), Աղբաբար
(9765'), Էմէկլի (10.018') և Լէկլի-դաղ (10,491'): Մոկ-
րիւս (Թաց) անունն այս լեռներին տուել են ռուսներն այն
կաշուն ցիւխի պատճառով, որ գոյանում է սրանց վրայ օդե-
րւոյթային ամենափոքր նստուցքի ժամանակ: Իսկ թուրքական
Ղարա-աղաչ (սև-փայտ) անունը վկայում է, որ այս լեռները,
որ այժմ բոլորովին զրկուած են անտառային բուսականութիւ-
նից, մի ժամանակ անտառապատ են եղել: Այս լեռների ա-
րեւելեան լանջը, որ ամբողջովին մտնում է Բորչալուի գաւառը,
Հետդհետէ լայնանում է և հասնում 10 մինչև 20 վերստ լայ-
նութեան: Նա բաղկացած է յետին ժամանակի Հրաբխական
նստուցքային խառնուրդից, որ ամենափոքր խոնաւութեան մի-
ջոցին դառնում է անանցանելի կաշուն ցիւխ: Այս լանջերն
ամբողջ Անդրկովկասում յայտնի են իրենց Հրաշալի արօտա-
տեղիներով:

Ղարա-աղաչի լեռներն արեւմուտքից 20 վերստից աւելի
սահմանափակում են Լօռու լեռնային Հարթութիւնը և Հարա-
ւում միանում Բգովդալի լեռնաշղթայի Հետ: 5—10 վերստ
լայնութեամբ տարածուելով՝ այս լեռնաշղթան իւր զանազան
մասերում կրում է առանձին լեռների անուններ, ինչպէս՝ Աղ-
լախան, Չուբուխի և Դվալ: Բգովդալի լեռնաշղթան, որ բա-
ժանում է Բորչալուի գաւառն Աղէքսանդրապոլի գաւառից, իւր
Հիւսիսային, տեղ տեղ անտառապատ լանջով, Հարաւից սահ-
մանափակում է Լօռու Հարթութիւնը, որ կտրտուած է գե-
տակների ժալոտ Հուններով:

Բզովդալի արևելեան կիսում առաւելապէս գտնոււմ են սիէնաքար (сіэніть), որձաքարային պորփիր (кварцовый порфиръ), դիարիտ (діаритъ), ֆելզիտային պորփիր (фельзитовый порфиръ) և բիւրեղային որձաքար (кристаллическій кварцитъ), որ գործնական մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև նրանից ստանում են գաւառի ամենալաւ ջաղացաքարը: Այստեղ ակադեմիկոս Աբիխը գտել է բիւրեղային կրաքար, որ նման է Ղարալաղի մարմարիօնին. և տանիքի բաւական հաստ թերթաքար: Հարուստ է նաև հանքերով: Բզովդալի լեռնաշղթան մօտ 50 վերստ երկարութիւն ունի, իսկ ամենալայն մասը հասնում է 20 վերստի: Նրա երկու լանջերն էլ միատեսակ թեք են:

Ոչ մի տեղ, ասում է ակադեմիկոս Աբիխը *), այնպէս լաւ ֆելզիտ չի գտնոււմ, ինչպէս Ուզունլարում, ուր խառնաւում են ահագին մեծութեան կտորներ: Սրանք ճարտարապետական տեսակէտից շատ նշանաւոր են, որովհետև քանդակագործութեան մէջ գործ են ածւում, շատ դիմացիւն են, և կլիմայական ազդեցութիւններին դժուարութեամբ են ենթարկւում:

Բզովդալի լեռնաշղթայից հիւսիս, Ղարադաշի լեռների Լէկլի-դաղ գագաթից սկիզբն են առնում Սոմխէթի կամ Աղդիրէոկ լեռները, որ ուղղւում են արևմուտքից արևելք մինչև Դիբեդ գետը: Այս լեռներն սկզբում նեղ են, միջին մասում հասնում են 50 վերստ լայնութեան, բռնելով այն տարածութիւնը, որ սահմանափակւում է Հետեւալ գետերով. Սրօզման, Մաշավեր, Խրամ, Բորչալի (Դիբեդ), Կամենկա և Ջիլդի: Այս լեռները մեծ մասամբ ծածկուած են ամենալաւ անտառներով: Սոմխէթի լեռները, որ իրենց արևմտեան վերջաւորութեան վրայ հազիւ նկատելի են, իրենց շարունակութեան վրայ հասնում են դալի բարձրութեան:

40°17' և 41°30' հիւսիսային լայնութեան և 62°15' և 62°48' արևելեան երկարութեան միջև տարածւում է

*) Геологическія наблюденія въ нагорной странѣ между Курой и Араксомъ. гл. 2. Марковъ Зап. Геогр. Общ. кн. VIII 1873 г.

Բորչալուի ընդարձակ ցած Հարթութիւնը, որ ուղղուած է Ալդետ, Խրամ, Բորչալի (Դերեդ) գետերի գետաբերաններով: Այս դաշտը Հիւսիսից սահմանափակուած է Թրիալէթի լեռների և Նաղուջա լեռնաշղթայի փէշերով, արեւելքից՝ Կուր գետով, իսկ Հարաւից և արեւմուտքից՝ Հայ-Պանձակեան և Սոմխէթի լեռների ստորոտներով: Պաշտի բացարձակ բարձրութիւնը 1070 ոտ. չի անցնում: Նա մօտաւորապէս բռնում է 520 ք. վերստ տարածութիւն. ամենամեծ երկարութիւնը Հասնում է 35 վերստի, լայնութիւնը՝ մինչև 26 վերստի: Բորչալուի Հովիտը, արտերն ուղղող ջրերի առատութեան պատճառով, սաստիկ արգաւանդ է և խիտ բնակութիւն ունի: Նրա մակերեսով ընդգրկւոյն Հարթ է, գուրկ անտառալին բուսականութիւնից: Այստեղ գետերը Հոսում են ցած ափերի միջով և արտերը ջրերու բոլոր յարմարութիւններն ունին: 62⁰ միջէօրէականից դէպի արեւելք, Սոմխէթի և Բզովդալի լեռները մօտենում են միմեանց իրենց ստորոտներով և կազմում Պամենկա գետի Հովիտը. իսկ 60⁰ միջէօրէականից արեւմուտք՝ այս լեռների միջև տարածուած է ընդգրկւոյն Հարթ բարձրաւանդակ - Լօռու դաշտավայրը, որ կլոր ձև ունի և բռնում է 450 ք. վերստ տարածութիւն, մօտ 4700 ք. միջին բարձրութեամբ, և կազմուած է Անդրկովկասում սովորական հրաբխային տեսակներից, ինչպէս են բազալտ (базальт) և խտաքար (трахит): Այս վերջիններս երբեմն երես են դուրս գալիս:

Այս դաշտավայրի Հիւսիս արեւմտեան մասում կան շատ ճահիճներ և շամբեր, որ սկիզբն են տալիս շատ գետակների և վտակների: Միւս մեծագոյն մասը ծածկուած է պարսրտ արօտներով, որոնք զիւղերի մօտ փոխուած են արտերի: Հողը առաւելապէս մութ շագանակադոյն կամ տիպական սևահող է, և մասամբ կաւահող, տեղ տեղ լի հրաբխային տեսակների քաւալին մնացորդներով: Անտառներ պատահում են միայն Ջալալօղլու մօտերքից:

Գետերը. — Գետերով, գետակներով շատ հարուստ է այս գաւառը, նրան է պատկանում Խրամ գետի աւազանը և Ալգետի միջին ու ներքին ընթացքը:

Խրամ՝ Սա, որ Կուրի աջ վտակն է, սկիզբն է առնում Բորչալուի գաւառից դուրս՝ Յերա-ճղարոս-մթա լեռան հարաւային ստորոտից և հոսելով Տաւ-Գոթելի գագաթից փոքր ինչ հիւսիս՝ մտնում է այս գաւառը՝ պատմական Կցիա անունով։ Այս Եւրասլի գիւղի մօտ դուրս է գալիս Ծալկայի դաշտովայրը և սաստիկ դանդաղ հոսելով՝ յառաջացնում է ճաճալին ափեր։ Եղդի-քիլիսա գիւղի մօտ նրա մէջ թափւում են ձախ կողմից՝ Զինիս և աջից՝ Նարդւան և Սեղմա վտակները։ Հոսելով շատ քիչ բարձրացող ափերի միջով, Կցիան Ծալկա բերդի (Գունիա-դալա) մօտ ստանում է Խրամ անունը։ Այնուհետև Բարմաղսրս գիւղից սկսած, նրա երկու կողմից տարածւում են հրաբխային դանդաղ ունեցող բլուրներն, որոնք ջրի մակերևոյթից տեղ տեղ մինչև 500 ոտնաչափ բարձր են։ Ծալկայի դաշտավայրի բնակիչները չեն օգտւում Խրամից՝ ջրերիւ իրենց դաշտերը, որովհետև տեղի բարձրութեան պատճառով (մօտ 5000 ֆ.) հողը շատ դանդաղ է չորանում, մանաւանդ որ ամառը վտակները դուրս գալով ափերից, հարկաւոր եղածից շատ աւելի խոնաւութիւն են տալիս երկրին, այնպէս որ ցանքսերը շատ անգամ աւելի խոնաւութիւնից են վընասում, քան թէ չորութիւնից։ Բայց Խրամն այս տեղերում տալիս է այն համեղ, ձկների մի քանի տեսակները, որոնք թիֆլիսում յայտնի են ընդհանուր «Խրամուլի» անունով։

Ալէքսանդրսհիլֆ գագաթից ներքև Խրամն աջ կողմից ընդունում է իւր երկու նշանաւոր վտակները՝ Չոչիան և Ղարաբուլախ, որոնք սկիզբն են առնում Մոկրիա լեռներից, իսկ ձախ կողմից՝ մի քանի աննշան վտակներ։ Մօտ ութսուն վերստ հոսելով նեղ ձորի միջով՝ Խրամն Արբիլու թրքաբնակ գիւղի մօտ դաշտ է դուրս գալիս։ Փոքր ինչ ցած, Մուլա-Ահմէտլի գիւղի մօտ Խրամի մէջ աջ կողմից թափւում է աւելի ջրառատ Մաշաւեր (նոյնպէս Չապալ) վտակը։ Սա կազմուելով Մոկրիա լեռներից բղիւղ բազմաթիւ լեռնային վտակներից, Բաշքեչուտ գիւղի մօտ ձախ կողմից ընդունում է Մահմուտլի վտակը, և շուտով մտնում մի բաւական խոր ձոր։ Այս նրա մէջ թափւում են նոյն աջ կողմից ոսկու աւազով հարուստ Բինաձոր

և Դամբուտ վտակները, սակայն Մաշաւեր գետակը մինչև Քվեշի գլուղը շարունակում է հոսել խոր հունով, համարեա ոչ մի օգուտ չբերելով շրջապատող դաշտերին: Իսկ Բաշքեջուտ գիւղից մինչև Քվեշի գլուղը գտնուող այգիներն ու պարտէզներն առաւելագէտ ջրում են Մաշաւերի մէջ թափուող վտակների ջրով: ԵկատերինէնՖէլդ գաղութի մօտ Մաշաւերն ստանում է գիւղատնտեսական նշանակութիւն, երկու մեծ ջրանցքներով առատութեամբ ջրելով գերմանացիների այգիներն ու մասամբ նաև արտերը: Այս գաղութից ներքև, Մաշաւերի մէջ աջ կողմից թափւում է Բոլնիս-չայը, ուղղելով Բոլնիս խաչէնի, խաւիս Սոպելի, Միգիրու, Աբգլաւ և այլ գիւղերի այգիները և մասամբ նաև արտերը:

Ձմեռն աջ կողմից սրա մէջ թափւում է նաև Զուլալէր վտակը, որովհետև մնացած ժամանակ նա հաղիւ է բաւականանում ուղղելու Զուլալէրի բազմաթիւ այգիները:

Ամենամեծ և գիւղատնտեսական տեսակէտից ամենաօգտաւէտ ջրամբար հանդիսանում է Խրամի աջ վտակ Չորագետը, որ կոչւում է նաև Դերեդ, Բերդուջ, Մեծ-ջուր, Բորչալա, Պալըդ-չայ և որ վերջերս ընդունել է նաև Կամենկա (քարքարոտ) անունը: Այս գետը յառաջանում է Մոկրիա լեռներից սկիզբն առնող Ջիլդի և Չարաղալա վտակների միախառնումից, Ջալալօղլու մօտ, և կոչւում է Կամենկա: Ջալալ-օղլու կամուրջից փոքր ինչ բարձր, աջ կողմից Կամենկայի մէջ թափւում է Չուրուխի վտակը, ուր աջ և ձախ կողմերից ջրանցքներ են անցկացրած Ջալալ-օղլու ջրբաղաջների և պարտէզների համար: Ջալալ-օղլի գիւղից ներքև ձորը, որով որոտալով անցնում է Դերեդը, -հետզհետէ նեղանում և խորանում է և բոլորովին անմատչելի և ուղղելու տեսակէտից անօգուտ դառնում բնակիչների համար: Լուր բերդի մօտ Դերեդի մէջ թափւում է ձախ վտակ Աղգիբէիւկ գետակը, իսկ աւելի ցածր Լեջան, Ագարակ, Օվան-դարա և Տոտկալ-ջուր վտակները: Այս բոլորը բղխում են Սոմխէթեան լեռների արևմտեան ճիւղերից, արագընթաց են, պտտեցնում են մի քանի ջրաղացներ և ջրում տեղացիների աննշան պարտէզները: Կուրթան գիւղի մօտ Դերեդ գետի հետ միանում է Բզովդալի ճիւղերից սկիզբն առնող

Գարգառայ-դետը: Այնտեղից Դերեդ գետը իւր Հարաւ արեւելեան ուղղութիւնը փոխում է դէպի արեւելք և Ծաթեր գիւղի մօտ մտնում է սաստիկ նեղ, Բզովդալի և Սոմխէթի լեռների ճիւղերից լառաջացած անցքը, լետոյ և թափուելով 20—25 ֆ. բարձրութիւնից, կազմում է մի աղմկալի, գեղեցիկ ջրվեժ: Այս պահիս ուղղուելով՝ խառնւում է Փամբակ գետի Հետ, որ գալիս է Երևանեան նահանգի Ըղէքսանդրապոլի գաւառից, ընդունելով Քեօլագիրան և Չանախչի կամ Ալերեքսի-ջուր վտակները: Այնուհետև Դերեդը անցնում է մի գեղեցիկ, անտառապատ Հովտով, որ տեղ-տեղ 500—600 ոտ. բարձրութեան քարաժայռերով է պատած, և որից վերև տարածւում են Հայաբնակ գիւղեր: Այս չնայելով, որ չափազանց դժուար է իջնել այս ժայռոտ Հովիտը, այնուամենայնիւ, որա լանջերը պատած են Հայ գիւղացիների այգիներով և պտղատու ծառերի պարտէզներով: Սկսած Դսեղ գիւղից մինչև Այգեհատ ամբողջ Հովիտը պատած է խաղողի այգիներով և թուփունի տնկարաններով, իսկ այն կողմը՝ պտղատու ծառերի յարտէզներով և բանջարանոցներով: Ծաթեր գիւղից մինչև Արչիսի այգիները, որ մօտաւորապէս 50 վերստ տարածութիւն է, Դերեդ գետն ընդունում է ձախ կողմից, Սոմխէթեան լեռներից՝ Սեղուի, Լեալվար, և Ուչ-քիլիսա, իսկ աջ կողմից՝ Հայ-Գանձակեան լեռնաշղթայի ճիւղերից՝ Աոտուածածին, Որնակայ-ջուր, Ժիվանք, Բերդա-ջուր, Զնոդա-ջուր և Արչիս վտակները:

Դուրս գալով Բորջալուի դաշտը, Դերեդն առատութեամբ ջրում է այստեղ տարածուած բոլոր թուրքաբնակ գիւղերի դաշտերը և Կարմիր կամուրջից փոքր ինչ բարձր թափուում խորամ գետի մէջ:

Ալգետը, որ Կուրի ձախ վտակն է, պատկանում է Բորջալուի գաւառին միայն իւր վերին և ներքին Հոսանքով: Ըսկիզբն առնելով Թրիալէթու լեռներից, նա Մանգլիսի մօտ ուղղում է Հարաւ-արեւելք Թիֆլիսի գաւառը և ապա մտնում է Բորջալուի գաւառը Մարնէու գիւղից 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Այս գետը շատ ջրառատ է, ամառը ջրանցք-

ներով գնում է ուղղման համար, և գետի հունը բուրդովին չորանում է:

Լճեր. — Յորջալուի գաւառում մեծ լճեր չկան, այլ մի երկու սաստիկ փոքր լճակներ, որոնք գոյացել են ձիւների և անձրևների ջրերից՝ հանգած հրաբուխների կալնուած բերաններում: Սրանք են. Բաշքէօլի լճակ Պալկալում, Բաշքէօլի գիւղի մօտ, և Սալիօլնի-գեօլ Բաշքէջուտի մօտ: *)

ՀԱՆՔԵՐ

Ոսկի. գտնւում է Ախտալա գետի ձախ կողմը, Մահմուտի գիւղի մօտ, Մաշաւեր գետի ափերին, Չատալսի գործարանից ոչ հեռու Դամբլուղ կալուածքում և Մաշաւեր գետի ձախ ափին, Աբուլմուլք կալուածքում: Այս բոլոր վերոյիշեալ տեղերում նա խառնուած է լինում արծաթ-անագալին և պղնձի հանքերի հետ: Ոսկու աւագ գրտել է 1875 թ. լեռնալին ճարտարապետ իշխան Յուլուկիձէն, *) 1) Դամբլուտի պղնձա-անագալին գործարանի մօտերը, 2) Չատալու գործարանից հարաւ-արեւմուտք 12 վերտ և 3) Աբուլմուլքից 8 վերտ հեռաւորութեան վրայ. Դամբլուտ-գետի և Նրա վտակների վերայ ոսկուաւոր տարածւում է 10 վերտ տարածութեամբ. Դամբլուտ գետի 10) փութ ոսկու աւագը պարունակում է 4 մինչև 48⁷/₁₀ մասն, իսկ Նրա վտակներինը՝ մինչև 76: 1895 թուին ևս նոյն իշխ. Յուլիկիձէն գտաւ ոսկու աւագ հետեւեալ տեղերում. Մաշաւեր գետի վրայ, Նրա միջին ընթացքում, Կոզրէտի և Բալիլի գիւղերի մէջ, Աբուլմուլքի առաջ. 2) Մաշաւերի վտակ՝ Կոզրէտ գետակի, 3) Պինագաուր գետակի ընթացքով, բարոն Կուլենբախի ասիակու գործարանի մօտ, և 4) Բաշքէջուտ գետի ընթացքով, Բաշքէջուտ գուլտաբորների գիւղի մօտ: Այս բոլորից ստացւում էին մագնիսական աւագի հետ խառն ոսկու աւագ, որի 100 փութի մէջ մի քանի գոլեալից մինչև մի մսխալ 15 գոլեա ոսկի կար:

*) Օգտուել եմ հետեւեալ աշխատութիւններից. Ерицовъ. Экон. Пол. Г'ос. Крест. Борч. уѣзда, Аргутинскій—Долгоруковъ. и др. Районъ Тифлисско-Карсско-Эриванской желѣзной дороги, А-бихъ. О кристаллическомъ градѣ въ Тріалетскихъ горахъ (въ Зап. Кавк. Отд. Имп. Русс. Геогр. Общ. кн. х. вып. 3.)

**) Տես Նրա լոգուածը Матеріалы для геологін Кавказа Серія II. кн. I. II, с. 11.

Անցեալ դարու սկզբում հաստատուած է նաև, որ ոսկու աւագ գտնուում է Ալգետի վտակների, Դեբեդ-գետի և Խրամի մէջ:

Արծաթա-անագային եւ անագի հանքեր թաքնուած են հետեւեալ տեղերում. 1). յունաց Կողէս գիւղից մի վերստ դէպի հիւսիս. Տաւշան-Թանեսի լեռան մէջ, 2) Լալուարի պղնձահանքի գործարանի մօտ, Լորիս-Մելիքեանի կալուածքում, (մի փութում $4\frac{3}{8}$ ֆ. անագ և 69 դոլեա արծաթ). 3). Ախտալու գետի ձախ կողմում, Ախտալու գործարանի մօտ. Անցեալ դարու սկզբում Հերակլ թագաւորի ժամանակ այստեղ աշխատում էին հազար յոյն բանուոր, որոնք թագաւորի կողմից կանչուած էին Գիւմիշլիսանէից *) (Անատոլիայ). Օմար խանի արշաւանքից յետոյ այս հանքը դադարեց լն սրի կոտորածից ազատուած սակաւաթիւ յոյներն անցան Ալափերուտ հանքերը շահագործելու:

Ախտալու հանքի քիմիական բաղադրութիւնը հետեւեալն է **).

Պղինձ 38,0%—5,8%.

Անագ 11,0%—15,3%.

Ցինկ 33,7%—41,6%.

Ծծումբ 29,8%—31%.

Արծաթ 0,04%—0,01%.

Արծաթ գտնուում է նաև 4) ՄաՀմետլի գիւղի մօտ (1 փութի մէջ 19², անագ և 2³/₃ մսխ. արծաթ: 5) Տաշպաշի գիւղի մօտ.

*) Հերակլ թագաւորի ժամանակ այս հանքի տարեկան ծախսն ու արդիւնքը հետեւեալն է եղել.

Հերակլ թագաւորի ծախսը. 1000 բանուորի համար ալիւր, ճարպ, ընծաներ, փառօպ. 28,000 ր.

Յոյների ծախսը. փրաց բանուորներին և վարպետներին, 25,000 ր.

Թագաւորի եկամուտը 99 փութ արծաթից ստացուած 2 փութ 35 ֆ.

ոսկի, որ թագաւորը ծախում էր մսխալը 5 բուքլիով . 55,000 ր.

Արծաթ 25% 22,000 ր.

Ծախսը հանած 77,000

Եկամուտ 23,000 ր.

Եկամուտ 54,000 ր.

Յոյների եկամուտը՝

75% արծաթ 70,000

Ծախսը հանած 25,000

Եկամուտ՝ 45,000 ր.

**) Вѣстникъ горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ. Приложение къ газетѣ „Кавказъ“, 1900 г.. № 2.

Դադէտակ ժալուի տակ. 6) Բարոն Կուլենբախի ապակու գործարանի մօտ. 7) Ձատախի չուգունի գործարանի մօտ, Դամբուտ կալուածքում. 8) Աբուլմուլք կալուածքում, Մաշալեր գետի ձախ կողմում, Դեմուրխան — դաղ լեռան ճիւղերում. Այստեղ պատահում են պղնձի հարուստ հանքեր, բայց այստեղն աւելի չափն է իւր արծաթի հանքերով, որ պարունակում են իւրեանց մէջ ոսկի *): 9) Ձալուղ գետի ձորում, Սխտալա արծաթահանքից երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ. Այս հանքը քննել է 1800 թ. գրաֆ Մուսին Պուշկին և կարծում է, թէ նրա բաղադրութիւնը միևնոյնն է, ինչ Սխտալինը: 10) Հին Ջամուղի պղնձահանքի մօտ. Ալափերու պղնձահանքից 8 վերստ հեռաւորութեան վրայ. 1803 թ. մինչև 1806 թ. այստեղ հանած է 8900 փութ հանք և հալած է: Իւրաքանչիւր փթից ստացուած է $2\frac{1}{4}$ մսխալ արծաթ և $2\frac{1}{4}$ փունտ արձին:

Սխտալալի, Ալափերու, Ջամուղի պղնձահանքերից վրաց թագաւորութեան ժամանակ ստանում էին քիչ քանակութեամբ արծաթ: Արծաթ ստանում էին նաև Սխտալից ոչ հեռու գտնուող Դամբուտ գիւղից 4 վերստ հեռաւորութեան վրայ, Դամբուտ գետի ձախ ափին գտնուած արծաթահանքից: 1798 թ. այս հանքը Մուսին Պուշկինի հրամանով հետազօտուեց: Դեռ 1793 թուին յոյները այս հանքից արծաթ էին ստանում, բայց լեզգիների չարձակման պատճառով թողել փախել էին. վերջերքում թէև տէրութեան նիւթական օգնութիւնով նորից սկսեցին յոյները մշակել, բայց գործը անկանոն տանելուց ստիպուեցան թողնել այդ հարուստ հանքը: Այս չիշեալ հանքերի շուրջը գրտընում են մի քանի արծաթահանքեր, որոնց թւում են նաև Որդուի գիւղի արծաթահանքը, որ սկսուել է մրշակուլ 1825 թ. էլի յոյների ձեռքով և ապա թողնուել է: Որդուի արծաթահանքը գտնւում է գիւղից մի վերստ վերև. մինչև այժմ մնացել է հալոցքի և վառարանների հետքերը: Մի փութ հանքը պարունակում է $4\frac{1}{8}$ փունտ արձին և 69 մասն արծաթ. արծաթահանք կայ և մշակուել է հին ժամանակ Դումանխա գիւղի մօտ:

Ահասարակ պէտք է ասել, որ բոլոր այս արծաթահանքերը կենտրոնացած են մի լեռնաշղթայի մէջ, որ տարածւում է արևելքից դէպի արևմուտք, սկսած Դեբեդ գետից մինչև Թրխալէթի լեռները, Կամենկա գետի ձախ ափին և այս լեռնաշղթայի բոլոր տարածութեան վրայ. Սխտալից սկսած մինչև Դամբուտի արծաթահանքը շատ տեղերում ցրուած են բոլորովին չմշակած արծաթահանքեր **):

*) В. Меллеръ. Полевныя ископаемыя и минеральныя воды Кавказскаго края.

**) Краткій очеркъ горнаго дѣла на Кавказѣ О. Карапетяна, стр. 29

Վերջերքս գտնուած են Լօրուտ գիւղի մօտ, Զաթին դաղի վրայ և Մարցի կալուածքում բաւականին հարուստ արծաթա-յին հանքեր:

Պղինձ. — Պղինձի հանքերով սաստիկ հարուստ է այս գաւառը. օրից օր նորանոր հանքեր են գտնուում և հների արտահանութեան եղանակը կատարելագործուում է: Այս հանքերից ամենանշանաւորը Ալավէրտու հանքն է, իւր գործարանով, որ գտնուում է Լալուար լեռան (8392) մօտ, Լալուար գետակի ձախ կողմում: Թիֆլիսից գոծարանը, հեռու է 112 վերստով, որից 104 վ. անցնում է Թիֆլիս—Կարսեան երկաթուղին:

Ալավէրտի պղնձահանքի պատմութիւնը սկսում է 1755 թուականից, երբ Ալստալայի արծաթա - անագային հանքերը շահագործելու համար Գիւմիշխանից կանչուած յոյն հանքագործները այստեղ հանքեր գտան: Հէնց այդ ժամանակ և մանաւանդ Օմար խանի արշաւանքից յետոյ, երբ Ալստալայի հանքերի շահագործութիւնը դադարեց, այս յոյներն սկսեցին այստեղ աշխատել և միմեանցից բոլորովին անկախ հորեր փորել: Երբ Վրաստանը միացաւ Ռուսաստանին, կառավարութիւնը ճանաչեց այդ յոյներին որպէս սեփականատէրեր: Եւ որովհետեւ շատ քիչ բանուորներ կային, ռուսաց կառավարութիւնը 1822 թուին նոյն Գիւմիշխանից (Անատոլիայում) յոյներ կանչեց և բնակեցրեց Կողէս և Շաղդան գիւղերում:

Կարճ միջոցում այս հանքագործները գտան հանքեր նաև Զամլուխում, քսան վերստ հեռու Ալավէրտուց: Հետզհետէ կառավարութիւնը յատկացրեց այս երկու պղնձահանքերին 9000 դեսետին արքունական հող, որի 7000 դ. ճածկուած է անտառով:

1835 թուին այս հանքատէրերը կազմեցին երկու բաժնակցական ընկերութիւն, Ալավէրտու համար 7,560, իսկ Զամլուխի համար՝ 1440 բաժիններով: Ոչնուհետեւ աւելի կանոնաւոր կերպով շահագործելով՝ տարեկան ստանում էին 3—10 հազար փութ պղինձ, որ առաւելապէս տարւում էր Զամախու մօտ Լահիճ գիւղը, ուր տեղական ձևով պատրաստում էին ամանեղէններ:

Վերջերքս, երբ Գէդարէկի և Ղարաբաղի պղնձահանքերն աւելի կատարելագործուած և եւրոպական եղանակով սկսեցին գործել, պղինձի գինը ընկաւ, և 1887 թուին այս հանքատէրերը ստիպուեցան թէ Ալավէրտու և թէ Զամլուխի հանքերն ու գործարանը կապալով տալ ֆրանսիական ակցիօներական մի ընկերութեան երեսուն տարով, տարեկան իւրաքանչիւր բաժնին 1 ր. բոլորին 9000 ր. վճարով: Այս ֆրանսիական ընկերութիւնը իրաւունք ունենալով վերանորոգել կապալը դարձեալ երեսուն տարով, պարտաւոր է ժամանակամիջոցը լր-

րանալիս վերադարձնել բաժնետերերին գործարանը այնպէս՝ ինչպէս ստացել է բոլոր անշարժ կաշքերի հետ միասին:

Ֆրանսիական ընկերութիւնը մինչև այժմ երկու միլիօն Ֆրանկից աւելի ծախսել է գործարանի, ճանապարհի, բնակարանների, թէ այրերի մէջ և թէ դուրսը՝ երկաթուղու դիժ անցկացնելու վրայ:

Այսպէստեղ պղնձահանքի բաղադրութիւնը.

SiO₂ սկսած 27,81 մինչև 56,24

S. « 20,11 « 34,09

Ca. « 1,13 « 7,69

Fe. « 23,33 « 76,76

1878—1887 թուականը, երբ այս հանքերը շահագործում էին իրենք չոյն և հայ հանքատէրերը, ստացուած է 20,757 փութ պղ-դինձ, իսկ հետեւալ տասնամեակում՝ Ֆրանսիական ընկերութիւնն ստացել է 39,068 փութ, 100 % ով աւելի:

Բայց Այսպէստէ և Ջամբուս պղնձահանքերից, որ շահագործուած են, պղինձ նկատուած է նաև հետեւեալ տեղերում, 1) Ջան-բախչա գետի աջ կողմը՝ Զիրարիօր կալուածքում, 2) Շաղզան գիւղից հիւսիս արևելք, 3). Դամբուտ կալուածքում, 4) Արուստուք կալուածքում, 5) Զալալ-օղլու և Նովո-Պոկրովսկի գիւղի միջում, 6) Չուբուխու հովտում, 7) Շաղզան գիւղից 12 վերստ հեռավորութեամբ Ղարաուլ-թաքա լեռան ստորոտում. 8). Միսխանա կալուածքում, որ Պրիվոլնօ գիւղից 2 վերստ հեռու է. 9). Ադլէս գիւղի մօտ, Դերեդ գետի վտակ՝ Տոտկաջրի ափերում. 10) Չանախչիից բարձր, Փամբակու գետի եզերքում. 11) Քարինջ գիւղի մօտ, 12) Արդուչ հովտում. 13) Ախտալու գործարանի մօտ. 14) Ուսուլթ գիւղի մօտ. 15) Հայդարբէկ գիւղի մօտ. 16) Հայ-Գեառ գետա գիւղի մօտ. 17) Ուզունլար գիւղից վերև, Դերեդ գետից ոչ հեռու. 18) Լեճան լեռնաշղթայի վրայ. 19) Եղա-րակ գիւղից մի քիչ վերև դէպի հիւսիս, լեռնաշղթայում, 2 տեղում. Մէկը սկսում է գետի միջից. 20) Չահալու գիւղից ոչ հեռու հարաւային լեռնաշղթայում. 21) Նազարդաղ և Մուսախան Իւրտ լեռների մէջ. 23. Ընող գիւղի մօտ. Այս հանքը գտնուած էր դեռ ևս 1815 թ. 24) Այսպէստեղ պղնձի հանքից ոչ հեռու Բուղաքեար գիւղի մօտ. 25). Քալալ-Աօնդ լեռան ստորոտում. 27) Չաթին դաղ լեռնաշղթայում. 28) Ղամշիւտ գիւղից դէպի արևելք, լեռնաշղթայի փեշերում:

Երկարի հանքերով շատ հարուստ է այս գաւառը. առաւելապէս գտնուած է 1) Բոլնիս գետի հովտում. Ամբողջ Աովկասում միակ երկաթի գործարան հիմնուել է Բորչալու գաւառի Բոլնիս գիւղի մօտ, 1862 թ. բայց 1875 թ. դադարեց գործելուց. Այս հանքից մինչև

1807 թուականը, տեղական կարիքների համար, գիւղացիք իրանք հալում էին երկաթ, բայց յետոյ թողին: 2) Դերեղ-գետի աջ կողմում Վարդակերտ գիւղի աւերակների մօտ, Կողբ գէղից 4 վերստ հեռավորութեան վրայ, Կողբի բնակիչները 1807 թուականից այս հանքից տանելով իրանց հնոցներում հալում և ստանում էին երկաթ. հին հետքերից երևում է. որ այս հանքերը մշակուած էին շատ վաղուց. 1807 թ. Կ. Լոդինովը իւր հետազօտութեան ժամանակ, հին հորերի վրայ բուսած դարևոր կանաչներից եզրակացրեց, որ դա շատ հին ժամանակներից է սկսուել մշակուել: Այս հանքը մի քիչ հարուստ է քան Բոլնիսինը: 1899 թ. այս հանքում կատարուած է նոր պեղումներ, բայց մինչև այժմ մշակում չէ սկսուած: 3) Ուռուժ գիւղի գիւմացը մի բլրակի լանջում: 4) Դերեղ գետի աջ ափին, Դսեղ գիւղից վերև 3) Պրիվոյնօ գիւղից 2 վերստ հեռու: 4) Լեջան սարի վերայ. 5) Չաթլին դաղ ամբողջ լեռնաշղթայի վրայ շատ տեղերում կան բազմաթիւ երկաթահանքեր:

Առհասարակ Բորչալուի գաւառում հին ժամանակներից մշակուած բազմաթիւ երկաթահանքերի հետքեր կան: Այդ հանքերի մշակման տեղութեան և հնութեան մասին կարելի է դատել անտառոտ լեռների վրայ եղած բազմաթիւ հանքերի մնացորդների հետքերով, որոնք մի քանի ժամ ճանապարհով ցրում են լեռների վրայ:

Բազմաթիւ հին հորեր, հին հալուցքների հետքերի հետ պատահում են անտառների մէջ և՛ բարձր լեռների լանջերում, առաւելապէս Չաթլին-դաղ լեռնաշղթայի վրայ, որոնք երկար շարքերով ցրուած են միմեանց յետևից *):

Մարմարիոն եւ մարմարանման կրաքար. (Мраморовидный известняк). պատահում է Զուլալէր գիւղի մօտ, Սատախու գիւղի շուրջը և Բզովդալի արևելեան կողմում:

Ցինկանման հանք. (Цинковая обманка) պատահում է Դամրլուտ կալուածքում, արծաթա-անագային հանքի հետ:

Թխաքար. (Марганецъ). դնւում է 1) Եկատերինէնֆէլդ դաղուից 2 և Բաշքեչուտ գետից 3 վերստ հեռու, Տապալ կոչուած տեղում, 2) Փոքր Թատևան գիւղի մօտ, Եկատերինէնֆէլդից 3 վերստ հեռու: 3) Ալերէքսի գիւղի մօտ: 4) Չինգիլ դաղի ստորոտում, Կարսի գծից 8 վերստ դէպի արևելք: 5) Միջի-Գնատուկ կոչուած տեղում, երկաթուղու գծից դէպի արևելք: Ղամշկուտ գիւղից 8 վերստ հեռու:

*) Տե՛ս «Краткій очеркъ развитія Горнаго дѣла на Кавказѣ» О. Карапетяна стр 28.

Այս բոլոր թխաքարերի հանքերը գետեղուած են մլմեանց շատ մօտ և աւելի հարուստ են քան Բորչալուի գաւառի միւս թխաքարերի հանքերը. թխաքար գտնուած է նաև Հաղբալտի կալուածքում:

Ճիւղաքան քարերից. Ողմաքար (Кварцитъ) դեղնագոյն, որ դործ են ածում Թիֆլիսում, Բոլնիսի հովտում:

Ֆելզիտ. (мелко зернистая плотная видоизмѣненія фельзита) առատութեամբ գտնուում է Դերեղ գետի վերին ընթացքում: Այս քարը հեշտութեամբ է տաշւում և սաստիկ դիմանում է օգերևոյթական ազդեցութիւններին. զլիսաւորապէս նրան գործ են ածում գերեզմանաքարեր շինելու:

Ճիպ կամ օապ (квасцы) ձամուղի պղնձահանքերի մօտ.

Գրաֆիտ. իշխան Օրբէլեանների հողում, Լոբ կոչուած տեղում, Քանտար գետակի վրայ:

Օխրա (охро) նոյն տեղում.

Բիւրեղային ողմաքար (Кристаллическій кварцитъ), որից ստացւում են ջրաղացի ամենալաւ քարեր, գտնուում են Բզովդալ լեռան արևելեան կողմը, Գարգառ գետի մօտ և ձահալի և Գորուրէտի գիւղերի մօտ:

Կրակի դիմացող քար (огнеупорная глина) պատահում է Ալաւերտի պղնձահանքի շրջանում, և Դերեղի աջ ափում, Ուզունլար գիւղի մօտ:

Համալին ջրեր շատ քիչ կան այս գաւառում, եղածներն էլ այնքան աննշան են, որ շատ քչերն են օգտուում Սրանցից արժէ լինել հետեւեալները. 1). Թրիալէթի ոստիկանական շրջանում, Անազմա գիւղում, հէնց եկեղեցու հիմքից բղխում է սովորական ջրի համ ունեցող մի աղբիւր, որին տեղացիները կաշուի և նոյն իսկ ներքին հիւանդութիւններ բուժող են համարում. 2) Լօռու ոստիկանական շրջանում, Արդուի գիւղում, Օձի պորտից հոսող սառը ջուրը, որ հաւանականօրէն պարունակում է իւր մէջ երկաթ և ծծումբ, տեղացիներից գործ է ածում թէ մարդկանց և թէ կենդանիների կաշու հիւանդութիւնների դէմ. 3) Բորչալուի ոստ. շրջանում, Օպրետ գիւղից ոչ հեռու, ձուլավէր գետակի մօտ բղխում է մի աղբիւր, որ գետերեան ջրի համ ունի *): Դերեղ գետի աջ ափին, գետից մի քանի քալ վերև, Կարսի երկաթուղու գծի վրայ, ձահալի կայարանից հարաւ, երկաթի ջուր է բղխում բաւականին առատ. խմելիս շատ զուրկան է:

*) Ерицовъ. Экон. Пох. Гос. Крест. Борч. уѣзда стр. 12.

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Դժբաղդաբար այս ընդարձակ գաւառի և ոչ մի կէտում դեռ ևս օղերեւոյթաբանական կայարան չէ հիմնուած, այնպէս որ անհնարին է կլիմայի վերաբերութեամբ ճիշտ որոշումներ անել: Իսկ ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ Բորչալուի ամբողջ գաւառը ներկայացնում է կլիմայական բոլոր գօտիները, սկսած տաքից, ուր հասնում են չալտիկ և բամբակ, մինչև Ալպիական բարձր արօտատեղիների գօտին: Այս ծալքայեղ կէտերի բարձրութեան տարբերութիւնը հասնում է մինչև 10,000 ոտնաչափի, և մինչդեռ Խրամի գետաբերանում հանում են զարին, Ծալկայում նոր նոր սկսում են զարնանացանը, և երբ այստեղ հասնում են հունձերը, Բորչալուում կանաչում է աշնանացանքը:

Ուստի և ամբողջ գաւառի կլիման որոշելու համար պէտք է բաժանել մի քանի շրջանների.—1) Բորչալուի հարթութեան, 2) Լօռու, 3) Ծալկայի սարահարթերի և 4) Դեբեդ, Բոլնիս ու Մաշաւեր գետերի հովիտների:

Սրանցից Բորչալուի հարթութեան (1,000 ֆ. միջին բարձր.) կլիման ընդհանրապէս տաք է. հարաւից, արեւմուտքից և հիւսիսից նրան շրջապատող անտառապատ լեռներն ընդհատում են քամիների հոսանքը այս կողմերից, մինչդեռ Ղարայեազից ազատ փչում է տաք, հեղձուցիչ քամիներ: Ամառային կիզիչ արեգակի ճառագայթները արագութեամբ գոլորշիացնում և վերլուծում են ամեն տեղ սփռուած ջրանցքների կազմած ճախճախուտների և փոքրիկ ճահճների մէջ կանգնած ջուրը: Յարատեւ տենդը, որից տանջւում է այստեղի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, մոծակների, մփեղների, մորմերի, օձերի և այլ սողունների ահագին բազմութիւնը ստիպում են բնակիչների մեծ մասին վաղ զարուկներից իրենց հօտերով եպչա դուրս գալու:

Տենտի զարգացման չափազանց նպաստում է նաև չալտիկի դաշտերը, որ ամբողջ ամառ ծածկուած են ջրով, հոտում են, վերլուծւում և նպաստում ամեն տեսակ ստորին օրգանիզմների զարգացման:

Բնակիչներն ամառը լեռների վրայ, մաքուր օդի, հրաշալի ջրի և առողջարար կաթնաչին սնունդի շնորհիւ բաւական ամրապնդուած, սեպտեմբերին իջնում են լեռներից, և թէպէտ աշունը այստեղի ամենալաւ եղանակն է կազմում, բայց և այնպէս՝ բնակիչներն սկզբում ստիպուած են լինում խմել ջրանցքների հոտած ջուրը, որովհետև գետերը այս ժամանակ չորացած են լինում, և 2—3 շաբաթուայ ընթացքում կորցնում են այն ուշիւ, որ ամառը հաւաքել էին: Այնուհետև արեւմուտքից փչող քամիները շատ անգամ անձրևներ են բերում իրենց հետ: Ձմեռն ընդհանրապէս մեղմ է, ձիւնը երբեմն միայն

5—6 օր է գետնին մնում, Գարունը սովորաբար նոյնպէս անձրևալին է և շատ է զալիս:

Բորչալուի Հարթութեան տաք և Ծալկայի և Լօռու սարահարթերի բարեխառն կլիմաների միջև որպէս անցողական գօտի կազմում են Դերեգ գետի հովիտը, որ սկսում է Դալա գիւղից և ձգւում մինչև Ընող գիւղը, Զուլավէր-գետակներ, Մեծ Զուլավէրից մինչև Աղբօրփի գիւղը, Բոլնիսի-գետինը՝ Խատիս-Սոպէլի գիւղից մինչև Չատախի նախկին գործարանը, և Մաշաւեր գետինը, Եկատերինէն-Ֆելզ գաղութից մինչև Աբուլմուլք կալուածքը: Խեղդող քամիները Կուրի հովտից անդադար այստեղ էլ են փչում, բայց անտառապատ լեռների և խմելու աւելի առողջարար և նոյն խոյ մի քանի գիւղերում աղբրի ջրի շնորհիւ, այս քամիների ազդեցութիւնը փոքր ինչ թուլանում է: Տենդը այստեղ էլ չայտնի է, սակայն այնքան վնասակար չէ, որքան Խրամի գետաբերանում, այնպէս որ կարելի է ամառը ապրել, ուստի և բնակիչները, որ մեծ մասամբ քրիստոնեաներ են, սարն են ուղարկում միայն իրենց տաւարները, իսկ իրենք մնում են պահպանելու խաղողի այգիները, որ կազմում են իրենց բարօրութեան զլխաւոր աղբւրը: Եւ որովհետև այստեղ գիւղատնտեսութեան այս ճիւղն է ամենից աւելի զարգացած՝ ուստի կարելի է սրան խաղողի մեակման գօտի կոչել *.)

Լօռու և Ծալկայի բարձրաւանդակների կլիման միմեանց շատ նման են, միայն վերջինս փոքր ինչ աւելի խիստ է, որովհետև 500 ֆ. աւելի բարձր է և բոլորովին չէ պաշտպանուած մօտակայ Սամսար (10,777'), Զաւ-Նաբաթ (9,611'), Տաւ-Գօթէլի (9,211') և ուրիշ գագաթներից, որոնց վրայ ձիւնը հալւում է միայն ամառային ամիսներում. այն էլ ոչ միշտ, այնպէս որ խոռոչներում, լեռների գագաթայրերում ձեռներ մնում են նաև տարուայ ամենատաք ժամանակն անգամ: Առաջին աշնանային անձրևների հետ, սովորաբար սեպտեմբերին, լեռների գագաթները ծածկւում են ձեռն բարակ շերտերով և զգալի ցրտերը շատ անգամ վնասում են հունձին:

Սակայն այս առաջին ձիւնը շուտ է հալւում, կամ քամուց ցրւում, յետոյ, մօտ երեք ամիս լաւ, բայց ցուրտ եղանակ է անում, առաւօտուայ և երեկոյան մշուշի պատճառով: Նոյեմբերին զալիս է ձմեռը, խիստ, շատ անգամ ձիւնաշատ, և միշտ բքախառն, որ արգելում է բնակիչներին չարաբերութիւն ունենալ շրջակայքի հետ: Ծալկայի սարահարթին այս ժամանակ ընդարմանում է և նրա բնակիչները փակւում են իրենց գետնափոր խրճիթների մէջ: Ապրիլի վերջին ձիւնը Հարթութիւնների վրայ հալւում է, միայն լեռների վրայ դեռ

ևս մնում։ Փոսերը լցում են հեղեղատներով, Խրամը իւր վտակներով շատ անգամ դուրս է գալիս ափերից, հեղեղում է շրջակայքը և ճահիճներ կազմում։

Դաշտային աշխատանքները սովորաբար սկսում են մայիսին, գարունն անձրևային է և ցուրտ, ամառը՝ բարեխառն—տաք, ջանախ կարկուտ է գալիս և մշուշ պատում։ Ընդհանրապէս՝ Ծաղկայի սարահարթի կլիման առողջարար է, թէև տեղացիների վատ բնակարանների պատճառով միսելուց յառաջացած հիւանդութիւններ և տարափոխիկ տիֆը աչտեղ սովորական են։

Համարեն միևնոյնը կարելի է ասել և Լոռու դաշտավայրի վերաբերութեամբ։ Այստեղ էլ առատութեամբ են գալիս անձրևը, ձիւնը և կարկուտը, այնպէս որ տարեկան նստուցքը լինում է 391 (Վորոնցովկա) մինչև 576 մ մ. քամիները փչում են անդադար և երբեմն սաստիկ ուժգին։ Անցեալ տարի այնպէս սաստկութեամբ էր փչել, որ արմատախիլ էր արել ս Սարգիս ուխտատեղու հարիւրամեայ ահագին ծաւերը։ Բարեխառնութիւնը բնորոշւում է հետևեալ գիւղատնտեսական փաստերով. դաշտերը ծածկւում են զարնանացան ցորենով, հաճարով, վարսակով և կարտոֆիլով. պտղատու ծառերից աճում են այստեղ խնձորենիների աննադիմացկուն տեսակները—այնքան խիստ են այստեղ ձմեռները։

ՌՈՒՍՈՎԱԾՆՈՒԹԻՒՆ

Թէ կլիմայի և թէ հողի բազմազանութեան պատճառով Բորչալուի դաւառի բուսականութիւնը շատ հարուստ է։ Այստեղ գտնւում են ստորին—ալպեան գօտուց մինչև սուեղով (chenobodiaceae) և օշինդրով ծածկուած դաշտավայրի գօտու բոյսերը, ուստի և այս դաւառի բուսականութեան մասին փոքր ի շատէ լիակատար դադափար տալու համար, պէտք է կրկնել այստեղ գրեթէ այն բոլորը, ինչոր ասւում է ամբողջ Ադրկովկասի մասին, Այդ պատճառով և՛ հետաքրքրուողներին առաջարկելով Կովկասեան թանգարանի կառավարիչ ղոկտոր Կ. Ռադդէի Կովկասի բուսականութեան բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնը *)՝ ես միայն առաջ կրբերեմ բոյսերին վերա-

*) Основныи черты растительнаго міра на Кавказѣ, տպուած „Коллекціи Кавказскаго Музея“ հատարակութեան Բ. հատորում, ինչպէս և „Записки Кавказскаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.“ книжка XXII, выпускъ 3я 1901.

Սա մի քաղաածք է այն աշխատութիւնից, որ հեղինակը պատրաստել է երկու յայտնի պրոֆեսոր Ա. Էնգլերի (Բերլինում) և Ս. Դուրդէի (Դրբոգքենում) յանձնարարութեամբ, որոնք միացած ուժով սկսեցին հրատա-

բերեալ լուսնայինները՝ գաւառական բառերը, որ կամ բոլորովին և կամ շատ քիչ անգամ երևացել են դրականութեան մէջ: Սրանցից շատերի համապատասխան լատինական անունները չկարողացաւ գտնել, ուստի և խնդրում եմ լուսնային բնագէտներին աջակցութիւնը: Բնական զիտութիւններին վերաբերեալ մեր գրական բառերն անբաժան սակաւութիւն են, որ անհրաժեշտ է հաւաքել գաւառականները:

Մեզ հետաքրքրող գլխաւոր վայրը Լօռին լինելով՝ հարկաւոր եմ համարում, սակայն, ասել, որ պրոֆ. Դոկուչաեւը այսպէս է որոշում նրա բուսականութիւնը. «Լօռու դաշտավայրը ծածկուած է տիպական-սեւահողի հարուստ բուսականութեամբ, որի մէջ կան հետեւեալ բնորոշ տեսակները:

Pharus (stipa pennata var. graffiana).

Քիւղախոս — Festuca ovina.

Koeleria cristata

Տերեփուկի մի սեսակը. — Centaurea scabiosa.

Քոսաբոյս — Scabiosa ochroleuca.

Ճիւ — Phleum Boehmeri.

Եղեսպակ Salvia Aethiopis.

Զանգակիկ — campanula glomerata.

Կսաւառ (Linum hypericifolium).

*Կաղանցան (Euphorbia condylocarpa) և այլն, *)*

Անտառները բռնում են դաւառի ամբողջ կենտրոնական, հարաւային և հարաւ-արեւելեան մասերը. արեւմտեան, հիւսիս-արեւելեան և հիւսիսային մեծ մասը բոլորովին զրկուած են անտառային բուսականութիւնից: Տեղական իշխանութեան տուած տեղեկութիւնների համեմատ, վերոյիշեալ անտառները բռնում են 155,306 ղեսեատին կամ դաւառի ամբողջ մակերեսի մօտ 27%: Այս տարածութիւնից 66,919 ղեսեատինը պատկանում է արքունի զանձարանին, իսկ 88,387 մասնաւոր մարդկանց **):

Այս անտառներում լինում են հետեւեալ ծառերը.

Բալի.

Բարդի — populus pyramidalis.

Բոխի — грабъ — carpinus betulus.

Բակել «Եւրոպանդիս բուսականութիւնը» (Die Vegetation der Erde) խորագրով ստուար աշխատութիւնը, որի Դ. հատորը կազմւում է պ. Ռադզէի այս հետազոտութիւնը: Տպագրուած է Լայպցիգում, 1899 թ.

*) Предварительный отчетъ профессора В. В. Докучаева объ исследованияхъ на Кавказѣ въ томъ 1899 года. Кавк. Сельское Хозяйство. 1900 № 362.

**) Аргутинский 1. 4. стр. 126.

Գեհի—*tus. tatus baccata.*

Դեղձի—*prunus persica.*

Թեղի.

Թխի—*кленъ, acer tatarica.*

Լեռնալեռի—*остролистный кленъ.*

Լորի կամ լորի—*липа. tilia europ. ea.*

Խնձորենի—*яблоня. pyrus malus.*

Կաղնի—*quercus.*

Կեչի—*береза, betulus.*

Հաղի—*ясень, fraxinus excelsior.*

Հաճաղի—*букъ, fagus silvatica.*

Համի—*сосна, pinus silvestris.*

Ուռենի—*salix.*

Սրճաղի—*рябина.*

Տանձենի—*груша, Pyrus communis.*

Ինչպէսն հետեւեալ թփերը.

Ալաժանի կամ ըլաժանի.

Բռնչի.

Գերեմասի կամ գրեմասի. *гордовина, —Viburnum lantana.*

Եռամանի (վարի).

Ջկռի.—*мушмула—mespylus germanica.*

Կռզենի

Կոխուրի—*барбарисъ, berberis vulgaris.*

Հոնի—*кизилъ, согна.*

Հաղարնի.

Ղաժի.

Ճապկի.

Մամի.—*тернъ, prunus.*

Մասի—*шиповникъ. rosa canina.*

Մորի—*ежевика, rubus caesis.*

Մորի—*малина—rubus idacus.*

Ջիւժիրի—*buxus sempervirens.*

Ջաղի.

Սննի

Տխի—*лещина, corilus avelana.*

Յրնի—*можжевельникъ, juniperus.*

Յալի—*держи дерева, palyurus aculeatus.*

Քրրղկենի (քանրուենի) *sambucus nigra.*

Բ Ո Յ Ս Ե Ր

Սիսամբրիակ *Sisymbrium sophia.*

Ողբերգակ.

Ողոսեապոյ — *Alo pécurus pratensis.*

Ոնդուդ.

Բամբուդ.

Բարձմեմակ — *Abrotanum.*

Բդլլան.

Դադաթիւու — *Myosurus minimus.*

Դինազոխ.

Դունանկան.

Դանդու — *портулак — Zedum vulgaris.*

Դեւ — *lolium temulentum.*

Դեւախոս — *плевел — lolium tolicum.*

Դուդուդ.

Դրիչ — (մախոբելի վրացերէն) Սրա սեւ գլուխները ցորենի հետ աղում են, որ հացը համով լինի.

Եղածաղիկ — *Ranunculus Lingua.*

Եզնանակաս,

Ջախք.

Հոհունդ.

Հզմակոթ.

Իծամիրու.

Իսալոթի. — *Fasolus grandi floia*

Իսկաքնուկ — *Euphorbia sp.*

Իսապոպո.

Իսխանաթիս.

Լեզուախոս.

Լիզակածաղիկ.

Լուածաղիկ — *Anthemis nobilis.*

Լոսանգան

Խոռ. սրանից քիչ են պատրաստում.

Խոռվիլախոս — *Scrophularia sp. s. vernolis, s. alota.*

Մդասորն.

Մնեկակ — *Asparagus officinalis.*

Մսալք.

Մսապաւար կամ հանգալոսեմ. *Bursa Pastoris.*

Կաչաղակի սապոն.

Կասուախոս — *Valeriana. pos.*

- Կաբմբածծուկ.
 Կծղուկ.
 Կծմակոբ.
 Կովալեղու.
 Կուծկոսուկ — *Paeonia*.
 Հակուր.
 Ղանդածաղիկ.
 Ղանքափի.
 Ղնջղուզ.
 Ղոլոյ
 Ճանդուկ. — *Bromus Secalinus*.
 Ճպռափոլ. Արմաշ կաթով եփում են եւ խմում, հազից բժշկուելու.
 Ճրհասուկ.
 Մեղրածուծ — *Marrubium*
 Յոջանպուռ.
 Զնաղեղ.
 Զնալեղու. — *Gynoglossum*.
 Զնապուռ.
 Զնքոխ.
 Զիբուիկ.
 Զիբուիկամե.
 Զննաղող — *Solanum*.
 Ոյխարախոս — *Poa*, *Мятликъ*
 Որցասու.
 Ուրց — *Thymus serpyllum*. богородичная трава.
 Պապածիծի — սրանից երեսաները խաղալիտ են շինում.
 Պեռախոս.
 Պիսնա — *Mentha*.
 Պուռ — макъ. *papaver*.
 Թաւիղ
 Թեհան — *Ocimum*.
 Սմբուլ — *Stipa pennata*
 Սիբեխ. — *Binium Falcaria*.
 Սիւրափ
 Սիւրի' սիւրի' (երեքնուկ) անուոյս. клеверъ. *trifolium*.
 Սրածաղիկ.
 Վարկանան.
 Տեղաղօրիկ.
 Տղաբրուկ.

Յառանգի — можжевельникъ juniperus.
 Յորմախոս — тимощеева трава — Phileum pratense.
 Կրմնուկ — persie.

ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ

Ալալ.
 Աղունակ. աղաներ.
 Բաբանդզ.
 Գեղակուա.
 Գուգու.
 Լալի.
 Թնանաւ.
 Թռռռ.
 Ժիռ, սառեակ. саворецъ
 Ծղկապոյ.
 Ծոս.
 Կունձինայ
 Կուրեան.
 Հոպոպ — յոպոպ. угодъ Uropa
 Ձկնակուլ.
 Ճաննակուլ.
 Ճառուկ.
 Մովրուվու.
 Մկոս.
 Մկրձեռ.
 Մեկարելուկ.
 Ներկանաւ.
 Նիբուլ
 Ներկասոսիկ.
 Չլաձիւ.
 Չոբանխաբուկ.
 Ջրապիպիզ — трясогузка
 Մրահաձիւ.
 Վիրահաւ.
 Տրսարաւ — տարակ. (վայրենի աղաներ).
 Տոռու.
 Քոռարու.

Ք Ա Ր Ե Ր

Ազոռաւաբար.

Ազոռեւաբար.

Առաւաբար.

Թրաւաբար.

Կալաւաբար.

Կանչեւաբար.

Կասեւաբար.

Կմբաւաբար.

Կովազիզիկ.

Ջամիւրաւաբար.

Ջիգաւաբար.

Մրգաւաբար.

Չեւաւաբար.

Պաւաւաբար.

Սիպեւաբար.

Սրոցաւաբար *).

*) Ոգտուել եմ հանգ. Ե. Երզնկեանի ժողովածուից:

